

АБДУРАУФ ФИТРАТ: ЖАДИДЧИЛИК ТАЪЛИМ ИСЛОҲОТЛАРИ ВА МИЛЛИЙ ОНГНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Азимбаева Наргиза Тухтамурадовна
Ориентал Университети “Тиллар-1”
кафедраси катта ўқитувчиси
Хамидова Мадина Нурхоновна
Ориентал университети 3-босқич талабаси
nazimbaeva@icloud.com
тел: +998903532201
ORCID 0009-0002-0228-6455

Аннотация

XX аср бошларида Марказий Осиё, айниқса Туркистон минтақаси чуқур ижтимоий, маданий ва сиёсий ўзгаришларга дуч келган. Ушбу даврда анъанавий ислом мадраса таълими Россия империяси ҳамда кейинчалик Совет Иттифоқининг таъсири остида туб бурилиш жараёнига кирган эди. Мазкур минтақада юзага келган модернизация ва янгиланишни маъқулловчи оқимлардан бири бўлган Жадидчилик, Туркистон жамиятининг замонавийлашиш ва Ғарбга йўналиш ҳаракатларига раҳбарлик қилган. Ушбу ҳаракатнинг етакчи шахсларидан бири Абдурауф Фитрат бўлган.

Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиш шароитлари, замонавий таълим тизимини асос қилиб олган жадид олимларидан бири бўлган Абдурауф Фитрат халқни уйғонишга чақириб, исломни тўғри тушунтириш ва туркликни мустаҳкамлаш мақсадида кенг кўламли ҳаракатларни амалга оширди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат ва Исмоил Гаспирали каби етакчи шахсларнинг фаолиятлари ёрдамида жадидчилик ҳаракатининг Туркистондаги тарихий аҳамияти ушбу мақолада таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Жадидчилик, таълим ислоҳотлари, миллий онг, модернизация, Туркистон, маданият, инқилобий ғоялар, ислом ва замонавийлик, жамият ислоҳоти, тил ислоҳоти.

Тарих давомида кўплаб маданиятларга мезбонлик қилган Туркистон минтақаси XIX аср ўрталарида Россия империяси босқинчилигига учраган ва бу ҳолат мавжуд тузумга чек қўйган. Ушбу даврда жамиятнинг маданий ва ижтимоий муаммоларига ечим излаган айрим олимлар “усул-и жадид” (янги усул) деб аталган таълим ва маданий ислоҳот ҳаракатини бошлаганлар. Бу ҳаракат етакчиларига “Жадидчилар” ёки “Жадидлар” номлари берилган.

Жадидчилик ҳаракати таълим ислоҳотидан ташқари маданий, ижтимоий ва сиёсий уйғониш жараёни сифатида баҳоланиши лозим. Ҳаракат етакчилари Туркистон халқларини замонавий дунёга интеграциялаштириш мақсадида халқни таълим олишга чақирган, асарлар ёзган ва турли соҳаларда фаолият юритганлар. Афсуски, 1930-йилларда Совет Иттифоқи босим сиёсати ва “Катта тозалаш” даврида ушбу олимларнинг катта қисми қамалган ёки ўлдирилган. Шундай бўлса-да, ҳозирги Марказий Осиё давлатларида кузатилаётган миллий уйғонишда жадидчиларнинг фикрий мероси яшаб келмоқда.

Абдурауф Фитрат 1886 йили Бухорода туғилган ва Марказий Осиёнинг йирик файласуфларидан бири сифатида тарихда қолган. Ҳақиқий исми Муҳаммад Ризо бўлган Фитрат эса уни тахаллуси бўлган; бу танлов унинг модернизация ва маърифат йўлидаги ғояларини акс эттирган. Анъанавий мадраса таълимида таълим олган Фитрат ёшлигидан араб, форс ва ўзбек тилларини юқори даражада ўрганган. 1907 йилда таълимни давом эттириш учун Истамбулга борган, бу ерда Усмонлидаги ислом ва модернизация ҳаракатларидан катта таъсир олган.

Истамбулда турган пайтларида у турк интеллигенцияси билан яқин алоқалар ўрнатган ва “усул-и жаид” таълим усули билан танишган. У Ислом жамиятларининг таракқиёти учун замонавий фанларнинг қабул қилиниши зарурлигини англаган. Шу даврда Ислом оламидаги янгиланиш ва ислоҳот ғоялари унинг таълим, дин ва маданият соҳаларида жуда катта ўзгаришлар кераклигига бўлган ишончини мустаҳкамлаган.

Абдурауф Фитрат 1910 йили Бухорога қайтгач, жаидчилик ҳаракатининг фаол тарафдори ва етакчисига айланган. Жаидчилик Россия таъсирига қарши курашувчи ва исломий кадрятларни сақлаш ҳамда Ғарб фан ва технологияларини жорий этишни мақсад қилган янгиланиш ҳаракати эди. Фитрат бу йўлда таълим дастурларини замонавийлаштириш, қизларни таълимга жалб қилиш ва тилни соддалаштириш каби соҳаларда муҳим ҳисса қўшган. 1917 йил Октябр инқилоби орқали ташкил этилган Совет Иттифоқи билан Марказий Осиёда сиёсий тузилма тубдан ўзгарган. Фитрат Совет ҳукуматининг илк йилларида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасида турли таълим соҳаларида ишлаган, бир муддат таълим вазири лавозимида ҳам фаолият кўрсатган. Аммо кейинчалик совет ҳокимиятининг босим ва марказий назоратига қарши чиққан.

Фитратнинг ҳаёт йўли анъанавий жамиятдан замонавий миллат-давлат тушунчасига ўтиш жараёнининг муҳим намунаси ҳисобланади. Ушбу ўтиш даври жараёнидаги ижтимоий, сиёсий ва маданий зиддиятлар унинг фикрларида ва асарларида очик акс этган.

Фитратнинг замонавийлашиш тушунчасининг марказида таълимда туб ўзгариш ётади. Унинг фикрича, анъанавий мадраса тизими фақат диний билимлар билан чекланган бўлиб, жамиятнинг ривожланаётган эҳтиёжларига жавоб бера олмай қолган. Фитрат “Усул-и Жаид” деб аталадиган замонавий таълим усулини қабул қилишни тарғиб қилган; фанлар, математика, тарих ва география каби замонавий фанларнинг мадраса ўқув дастурига киритилиши зарурлигини таъкидлаган. Бундан ташқари, қизларнинг ҳам таълим олиш ҳуқуқига эга бўлиши кераклигини айтиб, аёлларнинг таълим жараёнига жалб этилишининг аҳамиятига урғу берган. Ушбу фикрлар, ўша даврнинг қатъий консерватив тузилмасида унинг қанчалик илғор ва ислоҳотпарвар қарашга эга эканлигини кўрсатади.

Фитратга кўра, тил миллатнинг ўзлиги ва мавжудлигининг асосий пойдеворидир. У Туркистон халқларининг умумий турк тили ва ўзлиги атрофида бирлашиши кераклигига ишонч билдирган; шу маънода араб алифбосининг мураккаблигини танқид қилиб, унинг ўрнига лотин алифбосидан фойдаланишни таклиф қилган. Шунингдек, тилни соддалаштиришни қўллаб-қувватлаган, халқнинг осон тушунадиган очик ва содда тилни қўллаши лозим деб ҳисоблаган. Ушбу ёндашув Фитратнинг миллатчилик тушунчасининг асосий элементларидан биридир. Унинг фикрича, тил ислоҳотлари нафақат мулоқотни осонлаштириш билан чекланмай, балки миллий онгнинг ривожланиши ва маданий уйғонишни ҳам таъминлайди.

Абдуррауф Фитрат Исломни қаттиқ ва ўзгармас қоидаларга асосланиб эмас, балки ақл ва замон талабларига мос тарзда талқин қилувчи зиёли бўлган. Унинг фикрича, дин миш-миш ва қаттиқ эътиқодлардан тозаланиши, ақл ва илм-фан билан уйғунлашиши керак эди. Шу нуқтаи назардан Фитрат анъанавий мадраса тизимидаги ёдлашга асосланган, консерватив диний қарашларни танқид қилиб, Исломнинг қайта талқин қилиниб, ислоҳ қилинишини ҳимоя қилган. Бу илғор фикрлар ўша даврнинг консерватив диний муҳитлари ва Совет ҳокимиятлари томонидан қаттиқ қаршилик билан қарши олинган.

Фитрат Туркистон халқларининг ўз келажагини белгилаш ҳуқуқини ҳимоя қилган ва эркинлик ҳамда мустақиллик ғояларига интилган. Совет Иттифоқининг дастлабки йилларида маҳаллий автономияларни тан олиш ва маданий ўзликни сақлаш бўйича ташаббуслар кўрсатган. Аммо кейинчалик Совет ҳокимиятининг босим ва марказлашган сиёсатига қарши чиққан. Фитратнинг миллатчилик тушунчаси Пан-Туркизм ва Туранизм таъсирида шаклланган; у турк халқларининг минтақавий бирдамлик ва ҳамкорликда ҳаракат қилишининг зарурлигини таъкидлаган.

Фитрат адабиёт ва илм-фан соҳасида кенг доирада асарлар яратган. Унинг ёзувларида дидактик ҳамда сиёсий хабарлар етакчи ўринда бўлган.

Мунозара (1911): Фитратнинг энг машҳур асарларидан бири бўлиб, эски ва янги таълим усуллари ўртасидаги таққослашни диалог шаклида беради. Ушбу асар мадраса ислоҳотининг зарурлигини ҳимоя қилувчи кучли манифестдир.

Ҳинд Инқилобчилари (1913): Мустамлакачиликка қарши матн бўлиб, мустақиллик учун курашаётган Ҳинд халқларининг қаршилигини тасвирлаб, Туркистон халқларига илҳом беришни мақсад қилган.

Жадидчилик Тарихи: Жадидчилик ҳаракатининг тарихини ва ривожланишини ёритади. Ҳаракатнинг мақсадлари, муваффақиятлари ва дуч келган тўсиқлари ҳақида маълумот беради.

Шоирларимиз: Туркистоннинг муҳим шоирлари ва ёзувчиларига оид биографик ёзувлар жамланмаси бўлиб, миллий адабиёт аҳамиятини таъкидлайди.

Уйғониш: Ижтимоий онгни ошириш ва миллий уйғониш мавзусини ўрганади. Халқни ўқитиш ва онгли қилишга қаратилган.

Фитрат бу асарлар билан нафақат зиёлилар қатламига, балки кенг халқ оммасига мурожаат қилмоқчи бўлган. У ёзув тилини содда ва тушунарли тутиб, жамиятнинг барча қатламларини ёритишни мақсад қилган.

Абдуррауф Фитрат ва Жадидчилик ҳаракати ҳақида олиб борилган тадқиқотлар Марказий Осиёнинг тарихий, маданий ва замонавийлашиш жараёнларига катта ҳисса қўшмоқда. Эдвард Олворзнинг *The Modern Uzbeks* номли асари минтақадаги модернизация ҳаракатлари ва Фитратнинг бу жараёндаги таъсирини батафсил ўрганадиган асосий манбалардан биридир.

Турк ва ўзбек олимларининг тадқиқотлари ҳам Фитратнинг тил ислоҳотлари ва таълим соҳасидаги фаолиятларига эътибор қаратган. Şinasi Gündüzнинг “Abdurrauf Fitrat ve Türkistan’da Aydınlanma Hareketi.” мақоласи минтақадаги ижтимоий ўзгаришларни тушунишда асосий манбалар сифатида фойдаланилади. Совет Иттифоқи давридаги сиёсатлар ва Фитрат дуч келган босимлар ҳақидаги таҳлиллар Alexandre Bennigsenнинг “*Muslim National Communism in the Soviet Union*” асарида батафсил кўриб чиқилган. Ушбу адабиётлар

ёритилишида Фитратнинг ҳаёти ва асарлари кенг қамровда ўрганилган ҳамда унинг минтақавий замонавийлашиш жараёнларига қўшган ҳиссалари чуқур таҳлил қилинган.

Фитратнинг ижтимоий ва сиёсий фаолиятлари:

Таълим Вазирлиги ва вазирлик вазибалари: Совет даврида Ўзбекистон ССРда турли таълим вазибаларида ишлаган.

Газетачилик ва нашриёт: Замонавий таълим ва ислохотларни қўллаб-қувватловчи мақолалар ёзган, журналлар нашр этган.

Сиёсий фаоллик: Совет Иттифоқининг халқларнинг ўз тақдирини белгилаш ҳуқуқидан фойдаланган ҳолда Туркистон халқларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилган.

Фитрат Марказий Осиёдаги маърифат ҳаракатининг рамзи ҳисобланади. Унинг ғоялари анъанавий ислом жамиятида замонавийлашиш эшикларини очган, янги миллий онг яратган. Айниқса таълим ва тил соҳасидаги ислохотлари минтақанинг кейинги мустақиллик ва маданий уйғониш жараёнлари учун замин яратган.

Совет Иттифоқининг репрессив сиёсатларига қарамай, Фитратнинг фикрлари ва асарлари унутилмади, айниқса Советлар даври кейин Марказий Осиёда миллий ўзлик ва маданий уйғонишда қайта кашф этилди. Абдурауф Фитрат нафақат ўз даврида, балки ҳозирги кунда ҳам Марказий Осиёнинг маданий ва интеллектуал ривожланиши учун илҳом манбаи бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Allworth, Edward. *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present*. Stanford University Press, 1990.
2. Karpat, Kemal H. *Türk Dünyasında Yenileşme Hareketleri*. Timaş Yayınları, 2011.
3. Gündüz, Şinasi. “Abdurrauf Fitrat ve Türkistan’da Aydınlanma Hareketi.” *Türk Yurdu*, 2013.
4. Tuncer, Hakan. *Türkistan’da Ceditçilik Hareketi*. Türk Tarih Kurumu, 2005.
5. Bennigsen, Alexandre. *Muslim National Communism in the Soviet Union*. University of Chicago Press, 1980.
6. Khalid, Adeeb. *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Cornell University Press, 2015.
7. Sabol, Steven. *The Uzbek Language Reform and Abdurrauf Fitrat’s Role*. Central Asian Studies Journal, 2018.
8. Akhmedova, D., Alimova, K., Azimdjanova, D., Nuriddinov, N., Azimbayeva, N., & Arifdjanov, Z. (2023). Polysemy of Simple Verbs in the Persian Language. *language*, 1, 3.
9. Azimbayeva, N. (2023). A COMPARATIVE STUDY OF SIMILES IN PERSIAN AND UZBEK LANGUAGES. *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 2(22), 123-125.
10. Azimbayeva, N. (2023). CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ACADEMICIAN BA AKHMEDOV. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(6), 479-486.
11. Azimbayeva, N. (2023). Uzbek, Persian, Russian and English alternatives of wise words used in "Nazm ul-Javahir". *The Peerian Journal*, 19, 53-55.
12. Azimbayeva N. “O‘zbek va fors tillarida xulq-atvorni ifodalovchi o‘xshatishlar”, *Til va adabiyot.uz*, №8, 2025. B. 144-145b.

13. Azimbayeva N. “O‘zbek va fors tillarida xulq-atvorni ifodalovchi leksik konstruksiyalar tasnifi”, So‘z san’ati jurnali, 7-jild №6 2024. B. B. 135-138b.
14. Azimbayeva N. “Fors va o‘zbek tillaridagi o‘xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari” , Qo‘qon DPI Ilmiy xabarlar, 2025-yil 5-son. 2008-2015b.
15. Azimbayeva N. Strategies for Teaching Eastern Languages as Foreign Languages in The Context of Modern Education, European International Journal of Philological Sciences, ISSN : 2751-1715, 2025-04-21, P. 47-50
16. Азимбаева Н. Изучение восточных языков как иностранных: современные средства и возможности, // <https://www.iupr.ru/5-132-2025>, Экономика и социум.-2025.- №5(132)